

Hoe gaan we met elkaar om? De archeologie van goed en kwaad.

Geachte Professor Kinneging,

Mijn excuus dat ik zo maar via de openbare post van 'linkedin' bij u binnenva. U kent mij in het geheel niet; zelf ken ik u een heel klein beetje omdat ik in oktober 2020 van een goede vriend uw boek *'De onzichtbare maat, archeologie van Goed en Kwaad'* toegestuurd kreeg. Ik had hem gevraagd naar een concept te kijken van mijn nieuwe boek *'Neem je plek, hoe acterende burgers de democratie vernieuwen'* dat in 2022 uit kwam. In zijn begeleidende briefje schreef hij: "of ik je met dit boek een plezier ga doen, weet ik nog niet. Als onbegrensd vooruitgangsdenger is het misschien voor jou te somber." Deels had hij ongelijk: hij deed me een enorm plezier met het boek. Het was een heus 'project' om het alleen al te lezen en juist daarom heb ik groot respect voor uw project om het te schrijven. Deels had hij gelijk: ik ben inderdaad een – een vóór-wetenschappelijk standpunt - vooruitgangsgelovige. En ja..., ik vind uw verhaal wel een beetje somber. Of beter gezegd: veel van uw analyse deel ik, maar deze leidt mij tot heel andere, zelfs tegenover gestelde conclusies. Ik wil dat bij deze graag aan u voorleggen.

Eerder heb ik via LinkedIn, onder de titel 'De transactie als het elementaire deeltje van de samenleving' een algemene introductie gegeven op mijn voornemen om in het voorjaar van 2024 aan vijf denkers 'open brieven' te schrijven, te weten aan:

- Annelien de Dijn
- U zelf
- Remieg Aerts
- Caroline de Gruijter
- Rob de Wijk

Deze auteurs schreven recent boeken die mij raakten en inspireerden vanuit de vraagstelling die mij zelf bezig houdt en die ik onder meer heb uitgewerkt in *'Neem je plek'* heb uitgewerkt. In de algemene introductie stel ik dat de informatierevolutie die wij sinds de jaren '90 van de vorige eeuw ondergaan traditionele top-down sturing steeds moeilijker maakt en daarom steeds meer noopt tot horizontale coördinatie. Waar we allemaal nog vanuit de spelregels van hiërarchische sturing denken en de nieuwe spelregels voor horizontale coördinatie nog grotendeels ontbreken, ontstaat veel maatschappelijke onrust. Waar 'staat', noch 'markt' ons blijken te kunnen helpen bij de vormgeving van de publieke ruimte, moeten we 'anders kijken', 'anders denken' en 'anders doen'. Zo kom ik uit bij de burger zelf, meer specifiek bij de acterende burger die geen instructie van welk boven dan ook nodig heeft om zelf te spelen en te handelen. En ik kom uit bij wat burgers met elkaar doen: ze coördineren hun arbeidsdeling met elkaar en wisselen in dat kader producten en diensten uit die ze van belang vinden. Zo bezien is de 'transactie' het 'elementaire deeltje' van de publieke ruimte.

In deze brief ga ik in op uw boek en formuleer ik een aantal vragen en opmerkingen, die ik naar aanleiding daarvan heb. Ik zou het enorm op prijs stellen als u mijn brief zou willen lezen en er op zou willen reageren.

Uw archeologie

In hoofdstuk 1 geeft u een overzicht van het project dat u onderneemt. Kort gezegd wilt u afrekenen met de twee denkstromingen die uit de Franse revolutie zijn voortgekomen, te weten de Verlichting en de Romantiek. En u wilt een derde denkstrooming, die van de Europese Traditie, in ere herstellen.

Deze is – naar u aangeeft – heel lang dominant is geweest, maar intussen volledig overlopen door de eerste twee. “Verlichting en Romantiek zijn nu zo overheersend en vanzelfsprekend geworden dat vrijwel niemand meer in staat is deze als het ware van buitenaf te beschouwen. Ze zijn (..) tot het nieuwe, vanzelfsprekende geloof van de overgrote meerderheid geworden (..)” (p. 18). U wilt deze poging wel ondernemen. Dat doet u door te duiden waar deze beide stromingen consequent doorgeredeneerd voor staan. En dat valt niet mee:

- “Men kan niet anders dan de oorspronkelijke intentie van de Verlichting appreciëren, met name de bekommernis om de gewone man.” (p. 20) Vrijheid voor iedereen en gelijkheid voor de wet zijn nobele idealen. Helaas echter: “de Verlichting ontaardde al snel in een utopische en hedonistische machtsdroom. (..) Alles in het verleden was slecht (..). Alles kan en moet beter worden. Een hoofdrol daarbij spelen de markt en de technologie. Dit zijn de motoren van de vooruitgang. In de toekomst zal de mens alwetend en dus almachtig zijn.” (p. 20). Door deze almacht kan hij al zijn begeertes bevredigen en daarin ligt zijn geluk. En omdat alle mensen gelijkwaardig zijn, zijn ook alle begeertes gelijkwaardig. “Basketbal is even goed als Beethoven.” Dit verlichtingsdenken “resulteert uiteindelijk in een wereld die volledig naar de hand is gezet van de meest dominante en overheersende begeertes van de grote massa van de mensheid”, zoals shopping malls, entertainmentparken, speelparadijzen, snelwegen en wellnesscentra. “De zin van het leven is te doen waar je zin in hebt”: drinken, winkelen, seks, entertainment. Yolo: you only live once. (p. 22)
- Tegenover het Verlichtingsdenken staat de Romantiek. Volgens deze stroming moet de mens – in plaats van zijn subjectieve begeertes te volgen - leven volgens de natuur. Deze staat voor de ‘natuur der dingen’. De Verlichting heeft de wereld vervreemd van haar natuurlijke staat. “Deze vervreemding wordt gezien als een soort zondeval. De wereld is er lelijk van geworden en ongezond. De mens is niet meer vrij en wordt er ongelukkig van. Vandaar terug naar de natuur.”(p. 23) “Op een dieper niveau is het bezwaar tegen het verlichtingsdenken de leegheid van het leven als producent-consument. (..) Het gaat in het leven om (..) authenticiteit. Dat wil zeggen als mens te zijn wie en wat je bent en anderen en de wereld ook te laten zijn wat ze is. Dat is ware vrijheid en gelijkheid”(p.23) De mens is dus niet de ‘heerser’ over de wereld die deze inricht om maximaal zijn begeertes te kunnen bevredigen, maar een ‘herder’ die de dingen in hun eigenheid respecteert. Geen snelweg, maar een veldweg dus. Geen industrieel tarwebrood, maar ambachtelijk speltbrood, geen voortdurende economische groei, maar een economie van het genoeg. Dit alles moet bewerkstelligd worden door bewustzijnsverandering en het belangrijkste instrument daarvoor is de staat¹, die nationaal en inter-/supranationaal via wetgeving en onderwijs de markt en technologie moet temmen. Een al even globalistische boodschap als die van de verlichting. Het Romantische ideaal “is zo mogelijk nog problematischer dan de verlichtingsidealén.”(p. 28) “Het hoogste gebod (..) is (..) de eigen authenticiteit of (..) Individualiteit. Vrijwel ieder kind groeit op met de gedachte dat zijn individualiteit het kostbaarste is wat hij heeft. (..) Dat is krankzinnig. Het brengt de mens op een volstrekt verkeerd spoor, op zoek naar een niet bestaande entiteit: zijn eigen unieke, eigenlijke, diepe ik.” (p. 29)

Het tegengeluid

¹ Zelf definieer ik het begrip staat met Elias als degene, c.q. de instantie die beschikt over het dubbelmonopolie op geweld en belastingheffing.

U geeft aan dat het politieke en wetenschappelijke debat zich grotendeels afspeelt binnen de kaders van de Verlichting en de Romantiek, waarbij het eerste grosso modo als 'rechts' wordt gezien en het tweede als 'links'. Maar deze 'mainstream'-patstelling wordt sinds een aantal jaren bekritiseerd "in naam van grenzen, in naam van 'het volk', in naam van 'de natie'. (p. 30) Dat de mainstream dit neo-nationalisme niet kan plaatsen komt vooral omdat het een beroep doet op een begrip "dat traditioneel ten grondslag lag aan iedere analyse van politiek en maatschappij, maar vrijwel volledig uit het moderne bewustzijn is gebannen: het begrip gemeenschap." (p. 31). Voor de moderne mens bestaat de maatschappij uit markt en staat, "maar die dichotomie geeft blijk van een ernstige blinde vlek. Want er is wel degelijk een derde gegeven: de gemeenschap." "Het verschil tussen gemeenschap, markt en staat is analytisch eenduidig. In een gemeenschap heersen de waarden en de normen die ook in een familie en gezin (horen te) heersen: die van eengezindheid en wederzijdse bijstand om niet. Op de markt heersen eigen belang en geld, in de staat gelden regels die van bovenaf opgelegd en onder dreiging met geweld worden afgedwongen."(p. 31)

"De magie van Verlichting en Romantiek begint na twee eeuwen uitgewerkt te raken." Ze hadden een onweerstaanbare aantrekkingskracht omdat ze de mensen het ideaal beloven van vrijheid en gelijkheid: 'Ni Dieu, ni maître'. Steeds meer mensen hebben zich tot deze idealen bekeerd in de verwachting dat als ze bereikt zouden zijn de hemel op aarde verwezenlijkt wordt. "Maar iedere keer als er weer een stap op de ladder wordt genomen, dan blijkt het geluk toch niet nader in het verschiep te liggen." De twee idealen van vrijheid en gelijkheid zijn – zo citeert u Tocqueville – niet te combineren. De ultieme verwezenlijking van gelijkheid leidt tot tirannie. De ultieme vrijheid leidt tot de oorlog van allen tegen allen die door Hobbes in het vooruitzicht is gesteld. (p. 35/36)

De Europese Traditie

Tegenover dit failliet stelt u de 'Europese Traditie'. De "corpus" van het boek is daarom de uitwerking van deze Europese traditie. Als ik het goed begrijp is dat de stroming, ontstaan in de jaren '30 van de 19^e eeuw, waar u zich het meest bij thuis voelt. "Dit traditionalisme is niet voor een terugkeer naar het gemengde regime van weleer, maar voor een politieke orde die een evenwicht is tussen de verschillende elementen van de samenleving: rijk en arm, opgeleid en ongeschoold, stad en land, enzovoort. (..) Het benadrukt de noodzaak en het nut van deugdzame elites in de samenleving (..) (en van) de noodzaak van samenwerking naast concurrentie en van marktregulering, niet van bovenaf (..), maar van onderaf door de belanghebbenden zelf." Het benadrukt het belang van religie, in het bijzonder van het Christendom, van de samenleving als verzameling van organische gemeenschappen (familie en gezin), van de wijk, plaats, regio en natie. Kortom: "Het wij is belangrijker dan het ik." (p. 45). Uiteindelijk gaat het u ook niet om het 'wij', "maar om het Absolute, om het Goede, Ware en Schone. Niet als iets wat los staat van de mens, nee, elk individu kan en behoort erin te participeren." (p. 46)

De Europese traditie is gebaseerd op drie grond-intuïties van het Christendom:

- De wereld is in essentie goed. "Zeer goed zelfs, want het product van een goede Schepper." "De mens neemt in deze wereld een bijzondere plaats in. Door zijn uitzonderlijk verstand. Dat maakt hem als het ware de luitenant van God, herder over de schepping. Dat is zijn plaats in de kosmische orde." Ondanks twee eeuwen verlichting delen – zo geeft u aan – nog altijd de meeste mensen deze intuïtie.
- "Er is echter helaas wel iets mis met de mens. "Hij kent zijn plaats niet. Hij wil meer hebben en meer zijn dan hem toekomt. Dat is wat het verhaal van de zondeval (het eten van de verboden vrucht) in mythologische termen vertelt. (..) Hij zegt eerst tegen zich zelf en dan ook tegen anderen: 'Ik ben niemand's mindere' en 'ik maak het zelf wel uit'. Hij beroept zich

kortom op zijn gelijkheid en vrijheid.” Echter, zijn “vrijheid en gelijkheid , de heerschappij van hebzucht en hoogmoed leiden onvermijdelijk tot zijn uitstoting uit het paradijs.”

- De wereld en de mens blijven zoals ze zijn: “getekend door de zonde. Het enige wat mogelijk is, is dat de mens zijn uiterste best doet zijn *amor sui* (eigenliefde) te verruilen voor *amor Dei* (liefde voor God), zich zelf niet tot middelpunt van alles te verklaren, maar zijn plaats in het grotere geheel te kennen en te respecteren.”

U wilt deze ‘Europese Traditie’, grotendeels gebaseerd op Plato enerzijds en vooral Augustinus anderzijds, weer tot leven te brengen als anti-these tegenover Verlichting en Romantiek die uiteindelijk én dezelfde bron hebben én in hun ultieme consequentie slechts kunnen leiden tot tirannie (Romantiek) en/of een oorlog van allen tegen allen (Verlichting).

De toekomst....., het blijft mensenwerk

In uw – eigenlijk – vrij korte slotwoord maakt u de balans op. “Er zijn mensen die beweren dat de toekomst vastligt. (...) Maar we zullen nooit weten of dit waar is. Omdat we nimmer alle causaliteit in de kosmos, of zelfs maar in de mensenwereld, ook maar bij benadering zullen doorgronden. Daarom zal de gedachte dat alles causaal bepaald is en dus ook de toekomst vastligt, altijd slechts een geloof blijven, een sciëntistisch geloof.” (p. 557) “Beter, accurater, verstandiger lijkt het dus niet uit te gaan van een vastliggende toekomst, maar van een aantal mogelijke toekomst.” (p. 557)

Lang geleden opgeleid door de briljante beleidswetenschapper Prof. Dr. G. Kuijpers spreekt deze stelling me enorm aan. Pas in de laatste jaren ben ik me steeds nadrukkelijker gaan realiseren dat zijn pleidooi voor een ‘finale’ benadering van beeldvorming allerminst vanzelfsprekend is. Constructen als ‘Theory U’ en de ‘Theory of Change’ zijn instrumenten die hierbij kunnen worden ingezet. Zo ontstaat ‘denkruimte’ om – als mensheid - gezamenlijk tot nieuwe oplossingen voor bestaande en nieuwe problemen te komen. Denkruimte die we hard nodig hebben om tot nieuwe oplossingen te komen voor de grote transities en vraagstukken waarvoor we staan.

Geredeneerd vanuit de ruimte die u zelf in bovengenoemde zinnen creëert over de toekomst die mogelijk zijn, ben ik eerlijk gezegd stom verbaasd dat u die ruimte ogenblikkelijk weer afsluit door slechts drie mogelijke toekomst te schetsen, te weten die van de Verlichting, die van de Romantiek en die van de Europese Traditie. Niet verrassend komt u tot de conclusie dat Verlichting en Romantiek ons niet verder brengen.

Daarom kiest u voor de Europese traditie. Hierin hebben, gebaseerd op Plato’s ideeënleer de “dingen hun het individuele exemplaar overstijgende onveranderlijke natuur.”(p. 374). Deze vaste natuur der dingen – *rerum natura* – is ten opzichte van de empirische zintuiglijke fenomenen de norm, de standaard.”. Al deze dingen staan “in een bepaalde vaste verhouding tot elkaar, tezamen de kosmische orde – het Ideeënrijk vormend. Deze orde is hiërarchisch en in laatste instantie iets Goeds.”(p. 288). Binnen deze kosmische orde moet de mens zijn plek kennen. “Als hij goed en gelukkig wil leven moet hij maathouden en ‘volgens de natuur’ leven.”(p.288)

Toen ik dit las schoot mij de uitspraak van de in 2017 overleden theoloog H.M. Kuitert te binnen: “*Al het spreken over boven, komt van beneden*”. Natuurlijk hebt u gelijk met uw kritiek op doorgesloten vormen van vrijheid en gelijkheid. En zeker, dat zijn concepten die wij mensen hebben bedacht. Maar dat geldt precies net zo voor de Europese traditie die u schetst en de vaste hiërarchische orde die er volgens deze traditie zou bestaan. U kunt wel denken – met Plato – dat dat een orde is die er in de ‘Ideeën-wereld’ is, maar ook dat....., is gewoon bedacht. In dit geval, staand op de schouders van reuzen als Plato en Augustinus, door u zelf.

Verhalen verbinden, maar niet alle verhalen zijn goed

De strijd om het 'beste verhaal voor de toekomst' tussen Verlichting, Romantiek en Europese Traditie, wordt wat u betreft beslecht door in uiterste consequentie door te redeneren waar de kandidaten voor staan. Maar waarom – 'Jeder Konsekwenz führt zum Teufel'- zouden we dat moeten doen? Is er in onze 'gebroken wereld' ooit één verhaal te bedenken dat ook in uiterste consequentie deugt? *"There is a crack in everything"*, zong Leonard Cohen, *"That's how the light gets in"*. Ik vraag me dit vooral af omdat geen van de begrippen die wij gebruiken 'God given' zijn. 'Vrijheid' en 'gelijkheid' enerzijds en begrippen als 'natuurlijke orde' en 'hiërarchie' anderzijds: er is niks 'Goed', 'Schoon', of 'Waar' in absolute zin aan. Het zijn allemaal 'verhalen' die wij zelf bedacht hebben en waarin we willen geloven. Vanuit dit geloof, of het nou is in God, in Vrijheid, Gelijkheid, Goed, Schoon, of Waar, bouwen we onze cultuur en economie op. Want: 'verhalen verbinden'. Het zijn de verhalen waarin wij willen gelóven die ons helpen onze onderlinge taakverdeling te coördineren en daarmee onze onderlinge omgang in de publieke ruimte te reguleren. Het zijn dus deze – zelf bedachte – verhalen waarmee we onze samenleving vormgeven.

Overigens is dit allerm minst waardenvrij en zijn de verhalen waarin we willen geloven allesbehalve gelijkwaardig zijn. Sommige verhalen hebben ons in moreel diepe afgronden gestort. Ze hebben geleid tot de plathed, de (burger-)oorlogen en de tirannie die u beschrijft. Er zijn dus goede en slechte verhalen. Youvel Harari komt met één heel goed criterium om goede en slechte verhalen te onderscheiden: leidt de uitwerking van de verhalen tot meer, of tot minder leed voor mens en dier².

En de prijs gaat naar...

U geeft in uw Slotwoord de 'prijs voor het meest realistische scenario' voor de toekomst aan de Europese traditie, zonder overigens die stroming tot in zijn consequentie naar de toekomst te hebben doorgeredeneerd. Zelf denk ik overigens dat dat laatste ook niet zo erg nodig was, want zoals we vrij recent gedurende een halve eeuw de praktijk van het 'reëel bestaande socialisme' in Oost Europa hebben mogen aanschouwen, zo hebben we langer geleden gedurende zo'n 1000 jaar tussen het einde van het Romeinse rijk en het begin van de renaissance de 'Europese traditie' in praktijk gezien. En ik heb zelf sterk het gevoel dat we op dit moment een 'reëel bestaande' implementatie van de Europese Traditie in Rusland zien, die zich o.m. manifesteert op het slagveld in Oekraïne.

Ik geef toe, ook ik heb geen vergelijkend warenonderzoek gedaan, maar als ik het criterium 'leed' van Harari voor me zelf toepas dan is er helemaal niets in mij dat terugverlangt naar de middeleeuwen.

Er is statistisch onderzoek³ gedaan dat staft dat mensen sinds de middeleeuwen:

- Aanzienlijk langer leven;
- Minder kans lopen door oorlog en geweld om te komen;
- Meer welvaart hebben verworven;
- Zich meer met cultuur, dus met het 'Goede', het 'Schone' en het 'Ware' kunnen bezig houden.

Met alle terechte kritiek die je kunt hebben op de Verlichting en de Romantiek, inclusief hun onderlinge strijdigheid, kan het niet anders dan dat deze stromingen hebben bijgedragen aan deze ontwikkeling. En vanuit deze – empirisch waarneembare – prestaties hebben Verlichting en Romantiek (ondanks de vreselijke abberaties van o.m. Nazisme en Stalinisme) wat mij betreft de betere papieren voor een toekomst met minder in plaats van meer leed. Al mis ik wel wat.

² Y Harari, 21 lessen voor de 21^e eeuw.

³ Hans Rösling et al: factfullness

We hebben niemand anders dan ons zelf

Is er dan helemaal niets aan de hand? In tegendeel, veel van de problemen die u schetst – en die u wijt aan respectievelijk de Verlichting en de Romantiek – doen zich daadwerkelijk voor. Maar, als ‘al het spreken over boven van beneden komt’ dan hebben we niemand anders dan ons zelf om de juiste keuzes te maken en de juiste stappen te zetten. Er is geen ‘absolute instantie’ boven ons. We moeten het met elkaar uitknobbelen. Daarvoor hebben we de democratie bedacht. Regering van-, voor- en door het volk, zoals Lincoln dat zo mooi definieerde. De beste manier om, rekening houdend met elkaar, ons eigen zelfbeschikkingsrecht vorm te geven.

En, eerlijk gezegd, er is een behoorlijk probleem met de democratie. Er is een democratisch tekort, wat zich in alle landen die zich als democratie definiëren voordoet: burgers voelen zich niet gehoord door ‘de politiek’, wantrouwen de staat en zien fundamenteën van de democratie zoals de wetenschap, de vrije pers en andere instituties als corrupte verlengstukken van de heersende elites. Dat democratisch tekort los je niet op met verandering in de bestuurscultuur, of met lapmiddelen als inspraakprocedures en burgerberaden, laat staan met referenda. Het democratisch tekort zit hem erin dat ieder van ons simpelweg veel te weinig invloed heeft op de zaken die direct voor ons van belang zijn. Over de zorg voor ons zelf en voor onze ouders, over het onderwijs voor onze kinderen, over ziektekostenpremies die stijgen terwijl de aanspraken die we kunnen maken dalen en over huizen die niet gebouwd worden. Het democratisch tekort zit hem erin dat vanuit een technocratisch-mechanistisch perspectief transitieën over ons worden uitgestrooid, zonder dat we inhoudelijk bij de noodzaak van- en de mogelijkheden voor die transitieën zijn betrokken. Het democratisch tekort zit hem erin dat wij zelf vaak – nagenoeg allemaal vele malen beter opgeleid dan vroegere generaties - veel beter weten welke oplossingen denkbaar zijn, terwijl de staatsorganen ons bij voorkeur als ‘Nimby’s’ wegzetten. Het democratisch tekort zit hem er – tenslotte – in dat we vaak in de meest ondoorgrondelijke procedures worden getrokken, waarin een foutje snel gemaakt is en moeilijk te herstellen.

Neem je plek

Dat democratisch tekort kan niet worden opgelost door de instanties die het veroorzaken. Het kan slechts worden opgelost door ons zelf. In plaats van de mens te verwijten dat hij zijn plek niet kent, roep ik juist ‘acterende burgers’ op tot een ‘Neem je plek’. Zo vernieuwen zij de democratie.

En daarmee komen we weer terug bij de thematiek van uw boek: de rol van de ‘ik’. U verwijt de ‘ik’ zich zelf langs de lijnen van de Verlichting en de Romantiek tot het middelpunt van het universum te hebben gemaakt. Enerzijds eist de ‘ik’ maximale vrijheid op en wil zich door niemand iets laten gezeggen, anderzijds eist de ‘ik’ ook een absoluut respect op voor zijn eigen diepste identiteit. Zelf ben ik erg getroffen door wat Rodaan al Gaillidi, auteur van de bestseller ‘Hoe ik talent voor het leven kreeg’, over zijn langjarig verblijf in AZC’s in een interview zei: “In Nederland ontdekte ik het woord ‘ik’. Dat was het mooiste woord dat ik leerde. Maar daarna dacht ik: het is ook het eenzaamste woord dat ik ken.”

In hoofdstuk 1 van mijn boek schrijf ik: “‘Ik’ als mooiste woord is een sensationeel idee. In vroegere tijden kon daar geen sprake van zijn. Toen waren verreweg de meesten van ons ondergeschikt aan enkelen. We waren overwegend uitgebuite slaven, onderhorigen, in groepsdwang bang gemaakte zondaars en uitgeperste arbeiders. Sindsdien hebben we belangrijke emancipatiestappen gezet en mogen we ‘acterende burgers’ zijn die zelf spelend en handelend veel ruimte hebben om het leven naar eigen keuze in te richten. Tegelijk is voor veel mensen dat ‘ik’ juist het eenzaamste woord dat er is. Ontsnapt uit oude groepsstructuren, ervaren ze te weinig kaders voor nieuwe verbinding en

voelen ze zich een vreemdeling in de publieke ruimte. Deze dubbelzinnigheid kan ook verklaren dat Nederlanders meestal zeggen gelukkig te zijn met hun eigen leven, maar veelal ongelukkig met de samenleving als geheel." Onze opgave is daarom wat mij betreft om naar nieuwe maatschappelijke spelregels te komen waardoor 'ik' daadwerkelijk het mooiste- en niet het eenzaamste woord is. Dat vraagt actie. Van ons, acterende burgers. Geen passief 'Ken je plek', maar een actief 'Neem je plek'.

Vragen die bij mij branden

In de Inleiding van deze brief zei ik het al: ik deel veel van uw analyse, maar deze leidt mij tot heel andere, zelfs tegenover gestelde conclusies. Allereerst is er een aantal vragen die bij mij branden na lezing van uw boek en in relatie tot wat ik zelf in *'Neem je plek'* heb opgeschreven:

- Er is niemand anders dan wij zelf om te acteren. We moeten onze eigen problemen zelf oplossen. Ons probleem is niet dat we onze plek niet kennen. Ons probleem is dat we onze plek moeten nemen. Dat we daadwerkelijk 'acterende burgers' zijn, die autonoom zijn en denken, die betrokken zijn op en met de ander, die loyaal zijn aan hun omgeving en de samenleving en die de moeite nemen om oordeelkundig te zijn. Het project van de acterende burger gaat uiteindelijk om de vormgeving van onze eigen identiteit. En dat is altijd in relatie met de ander, ofwel "ik ben, want wij zijn." Juist daarom is het grootste raadsel dat ik heb over uw boek precies dit: u fulmineert tegen de Verlichting en de Romantiek, tegen 'vrijheid' en 'gelijkheid' als motto voor de hedendaagse mens. Maar waar in uw verhaal vind ik dat derde ideaal, dat van de broederschap?
- De maatschappelijke en bestuurlijke crisis die wij doormaken vindt – ik zei het hier hiervoor – zijn oorzaak in de omstandigheid dat onze op hiërarchie gebaseerde maatschappelijke spelregels niet meer voldoen. Ze sterven af. En nieuwe spelregels voor de wijze waarop we met elkaar omgaan, ontbreken nog. Tot nu toe was het de staat die de idealen van vrijheid en gelijkheid in de samenleving organiseerde. Moeten we – nu de staat zelf als hiërarchisch opgebouwde organisatie door zijn hoeven zakt – niet veel meer naar de samenleving, de publiek ruimte, - in uw termen - naar de gemeenschap en – in mijn termen - naar ons zelf als acterende burgers kijken om die nieuwe spelregels te maken?
- En als dat zo is, moeten we bij het vormgeven aan de nieuwe spelregels – lessen uit uw archeologie van goed en kwaad toepassend – niet vooral kijken naar de horizontale verbindingen tussen burgers onderling, tussen burgers en instanties en tussen instanties onderling? Zou daarbij de norm niet moeten zijn dat we deze vaak waardeloze verbindingen (waarbij de één wél en de ander niet profiteert) vervangen door waardevolle verbindingen, die voor (telkens) beide betrokken partners een 'plus' opleveren?

Ik sluit af met de laatste woorden van mijn eigen boek: "We hebben nog veel nieuwe vragen te stellen en te beantwoorden. Nu (...) de economische, maatschappelijke en politieke bazen langzamerhand afgedaan raken, klimmen we verder op onze emancipatieladder en hebben we niemand anders dan ons zelf om te acteren. Dat (voor-)recht komt met een plicht: de plicht om er alles aan te doen om 'ik' het mooiste en niet het eenzaamste woord te laten zijn." Mijn vermoeden is dat dit ver van uw denkbeelden staat; maar eigenlijk weet ik niet zo goed waarom. Als er al een 'onzichtbare maat' is, is het dan niet precies deze?

Slot

Geachte Professor Kinneging, het gebeurt vast niet elke dag dat u ongevraagd een 'open brief' van vele kantjes krijgt van iemand die u volkomen onbekend is en toch zo brutaal is om uw werk de maat

te nemen. Wat mij betreft heb ik dit geschreven als reflectie na lezing van uw boek. Hopelijk vindt u tijd, ruimte en aanknopingspunten om hierop te reageren. Ik zie dat graag tegemoet.

Met vriendelijke groet,